

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Hvem var de personer, der hjalp jøderne med at flygte til Sverige i oktober 1943? Hvilken effekt havde flygtningetilværelsen på hjælpernes og flygtningenes liv under og efter befrielsen? Og hvem var de jøder, der blev reddet? Var de alle sammen danske? Jens Ulff-Møller går helt tæt på modstandsgruppen Lyngbygruppen og dens aktiviteter i forbindelse med danske jøders flugt til Sverige i 1943.

Af Jens Ulff-Møller

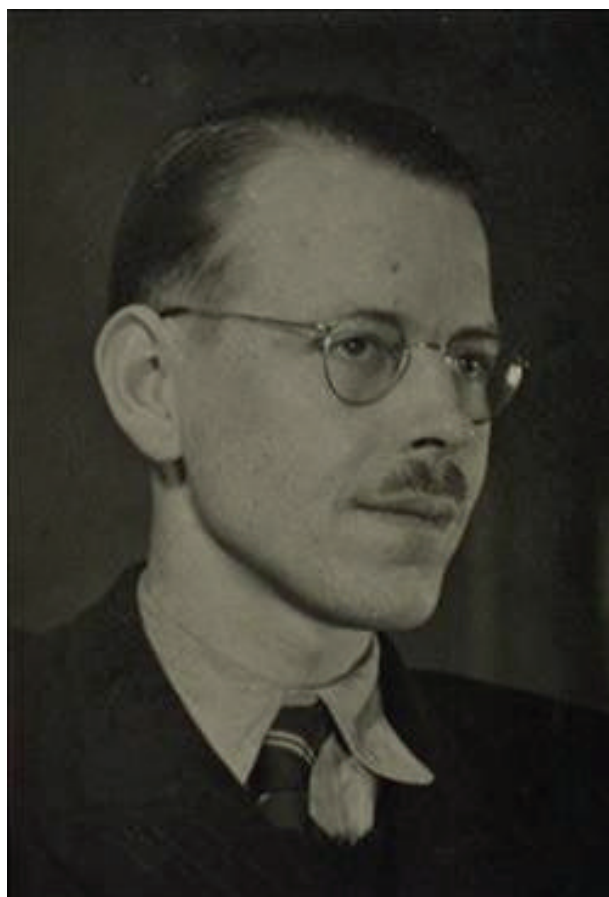
I 75-året for jødernes redning til Sverige i oktober 1943 vil det være på sin plads at spørge, om det er korrekt, hvad Tage Voss skrev i 1993, at "jødeaktionen for 50 år siden er blevet en sær skønlitterær historie."¹ Er redningen blot en myte om selvpofrende idealistiske hjælpere og hjælpeløse danske jøder, der efter besættelsen vendte tilbage og fortsatte deres liv upåvirkede af flygtningetilværelsen, som om intet var hændt? I nærværende artikel vil jeg belyse, hvem de aktive reddere i Humlebæk og Gilleleje var, og det redningsarbejde, de udførte for danske jøder. Mit udgangspunkt er Aage Bertelsens beskrivelse af Lyngbygruppens aktiviteter i sin bog *Oktober 43* (1952).²

Bertelsen var en central person i Lyngbygruppen, der skjulte jøder og organiserede flugtruter til Sverige for jøder, og han deltog, indtil han i november 1943 selv flygtede til Sverige. Bertelsens bog gjorde redningen af jøderne i Danmark kendt internationalt. Bogens succes var et resultat ikke mindst af, at Bertelsen gjorde sit yderste for at promovere den. Blandt andet fik han Niels Bohr og Albert Einstein til at skrive klaptekster til de engelsksprogede oversættelser, og med statsminister Hans Hedtofts forord blev bogen blåstemplet af Danmark.

Aage og Gerda Bertelsen i 1938. Aage Bertelsen blev født i 1901 i Silkeborg og døde i 1980. Han flygtede til Sverige den 16. november 1943. Hans bog "Oktober 43" beskriver Lyngbygruppen og dens aktiviteter og gjorde redningen af de danske jøder kendt i udlandet. Fotoet er bragt i "Lyngby-Bogen 1993" ved Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby Kommune.

Denne artikel om Lyngbygruppens rolle i jødernes redning må nødvendigvis blive en kritik af Bertelsens bog, som både beskriver hans møde med den jødiske kultur og hans deltagelse i redningsaktionen i omkring tre uger. Der er tale om en personlig beretning, og derfor er den ikke repræsentativ for alle gruppemedlemmernes aktiviteter, der både foregik før og efter, at Bertelsen var aktiv. Jeg har suppleret Bertelsens bog med dokumenter fra hans arkiv samt med mundtlige og skriftlige beretninger fra medlemmerne Svend og Inga Norrild, Inge Ulff, Nils Andersen, Erik von Magius og fra gruppens jødiske kontaktpersoner, Walter A. Berendsohn og David Sompolinsky samt Simon Grabowski.

*Nils Andersen, født i 1913 i Calcutta, død 2002. Han blev arresteret den 6. maj 1944 sigtet for transport af våben. Han blev frigivet før jul 1944 og flygtede til Sverige i januar 1945.
Privatfoto.*

Til denne artikel har jeg benyttet beretninger i Ole Barfods arkiv og haft adgang til enkelte personsager i Tilsynet med Udlændinges arkiv (UDL-sager) i Rigsarkivet.³ Af svenske arkiver har jeg benyttet Landsfiskalen i Höganäs arkiv (LHA).⁴ Desuden er jeg taknemlig for, at Lars Hallberg, Riksarkivet i Stockholm (RAS), har sendt kopier af forhørsrapporter fra centraldossieret i Statens utlänningsskommissions kanslibyrås arkiv.⁵ Særligt værdifulde er kilderne indsamlet af Christian Tortzen og publiceret i hans bog *Gilleleje oktober 1943* (1970). Toldembedsmand Gunnar Nilsson konkluderer, at der ankom 960 flygtninge til Höganäs. Hans søn Lennart Rasmusson har udarbejdet en fortegnelse med navnene på alle flygtninge, som ankom til Höganäs, og han anslår, at omkring 1.000 ankom i oktober 1943.⁶ Antallet af jøder, som Lyngbygruppen bragte til Sverige, anslog førnævnte Sompolinsky til 700.⁷ Bertelsen selv anslog antallet til 1.000, men det forekommer at være en overdrivelse.⁸

For at belyse Lyngbygruppens redningsaktiviteter er det nødvendigt at fastslå identiteten på i hvert fald nogle af de jøder, som Bertelsen hævder, at Lyngbygruppen har hjulpet. En yderligere vanskelighed forbundet med at afgøre, hvor mange jøder Lyngbygruppen reddede, er, at den samarbejdede med flere andre grupper, og derfor er det vanskeligt at afgøre, hvilken gruppe der faktisk reddede hvem. Desuden var gruppen aktiv, før Bertelsen trådte ind i redningsarbejdet, og efter, at han beskrev, at gruppen faldt sammen, da han selv gik under jorden den 28. oktober. Medlemmer af gruppen fortsatte faktisk aktiviteterne til ind i foråret 1944, da forskellige stikkere angav dem. Bertelsens bog kan derfor ikke betragtes som en fuldstændig beretning om alle Lyngbygruppens aktiviteter under besættelsen.

Lyngbygruppen før oktober 1943

Lyngbygruppen bestod af to forskellige afdelinger. Den ene bestod af lokale borgere med tilknytning til Arne Sørensens parti Dansk Samling og til modstandsgruppen Holger Danske samt den hemmelige britiske efterretnings- og sabotageorganisation Special Operations Executive (SOE). Den anden del var lektorer, deres koner og studerende fra Lyngby og Gentofte Statsskole samt fra Christianshavns Gymnasium. De havde kontakt til

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Frode Jakobsens modstandsorganisation Ringen.

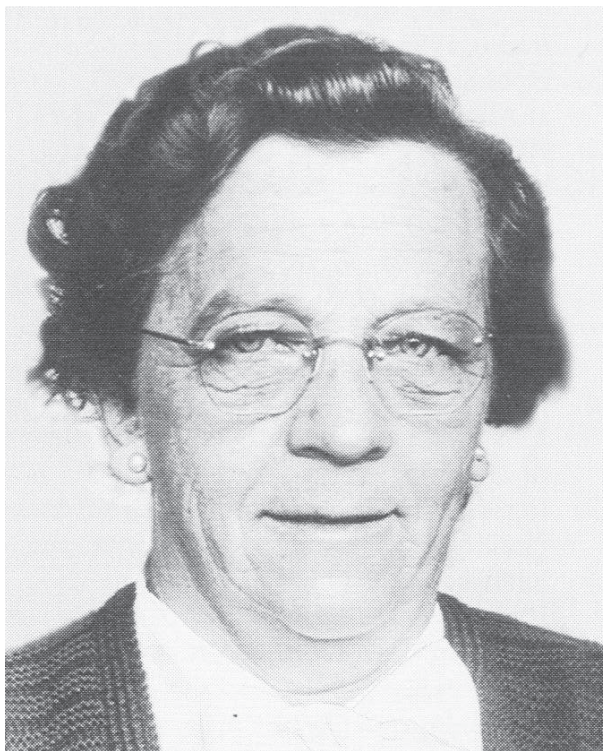
Den centrale person i den lokale gruppe var lægen dr. Ebba Strandbygaard og hendes sygeplejerske ”Frk. Christian- sen”. Strandbygaard var af den gammeldags lægetype, og Bertelsen beskriver hende som

en helt uundværlig kraft i arbejdet med uddeling af beroligende midler og indsprøjtninger til børnene. Hun bar en gendarmblå spadsredragt, med hænderne i jakkelommen og et venligt og lunt smil på læben, en dyb stemme med det vestjyske tonefald.⁹

Strandbygaard havde nære kontakter i Holger Danske. Hun husede både flygtninge og illegale som SOE-agenten Jelly (Poul Hansen)¹⁰ og oberst Helge Bennike samt sabotøren Lars Lassen-Landorph, der organiserede Landorphgruppen.¹¹ Hun samarbejdede også med Richard Ege og lægegruppen, som sendte jøder til Lyngby. Hun blev arresteret den 17. april 1944, men efter løsladelsen gik hun under jorden og tog først til Sverige den 8. august 1944 (RAS).

Som medlem af Dansk Samling fik Strandbygaard kontakt til von Magius. Han var kasserer i partiets afdeling i Lyngby og havde derfor adresselister på folk, som var villige til at gemme jøder. Det var sikkert gennem dem, at Ulf fik kontakt til de to modstandsmænd Jan Damgaard Kiær og politimanden Helge Bøghof. ”Har du fået dem! De er kendt for at have Gestapo i hælene!” sagde min farbror om dem.¹² De blev arresteret den 27. februar 1944 i Humlebæk Havn. De kom til koncentrationslejren Porta Westfalica, og begge døde kort efter befrielsen.¹³

Lyngbygruppens betroede taxachauffør, A. Chr. Sølje, kørte for jordemoder Birgit Smidt Andersen, og han formidlede kontakten til Bertelsen. Birgit Smidt Andersen kørte rundt i København med Sompolinsky for at finde jøder, der havde gemt sig. Hendes mand, senere skolelærer Nils Andersen, tog i begyndelsen af oktober til Østjylland for at advare og hjælpe jøder med at komme i sikkerhed i Sverige. Han blev anholdt af Gestapo den 6. maj 1944 for at have transporteret våben, og han blev først frigivet ved juletid 1944.¹⁴ Nils Andersens bror, Knud Andersen, tog sig af redningsarbejdet på Fyn.

Dr. Ebba Strandbygaard, født i Ringkøbing i 1891, død i Virum 1980. Hun flygtede til Sverige, hvor hun gav lægehjælp til forkomne kz-fanger. Fotoet er bragt i ”Lyngby-Bogen 1993” ved Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby Kommune.

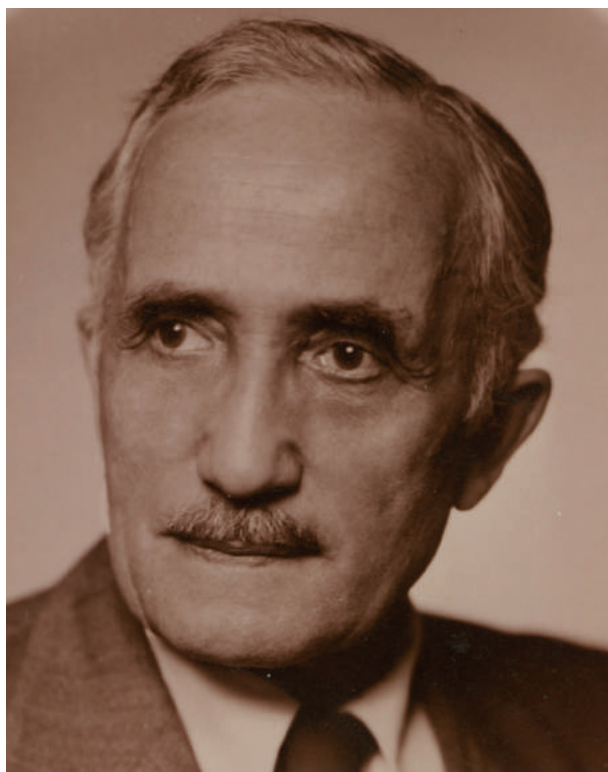
Bertelsen fik kontakt til fabrikant B.O. Weeke, som han omtaler som chef for udskebningen i Smidstrup.¹⁵ Weeke sendte Steen Fischer til von Magius for at få sat en båd i vandet på nordkysten (i Smidstrup). Fischer blev arresteret den 25. juli 1944 i Nyhavn, hvor SOE-agenten ”Stumpen” (Hans Johansen) begik selvmord. Fischer angav 54 modstandsfolk. Blandt dem var Weeke og von Magius, der fik slået et par tænder ud og blev udsat for en lemlæstende tortur af forhørsleder i Gestapo Ib Birkedal Hansen.¹⁶ Fischer selv kom til Neuengamme den 14. september 1944.¹⁷

Den anden del af Lyngbygruppen bestod af gymnasielærere. De havde ikke tilknytning til modstandsbevægelsen, men til Dansk Studiering (Ringen) med henblik på at få kendskab til sager, som tyskernes censur forhindrede i at blive publiceret i aviserne. Ringen blev etableret ved et møde den 31. oktober 1941 i Jørgen Bankes hjem på Solvænget 12, der ligger umiddelbart bag Lyngby Statsskole.¹⁸ Drivkraften i

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

organisationen var Jakobsen, der fra december 1941 rejste rundt for at opbygge en egentlig organisation. Med dette formål opsøgte han i foråret 1942 Svend Norrild på Christianshavns Gymnasium, og de havde en lang samtale på Christianshavns vold. Svend Norrild erklærede sig parat til at støtte Jakobsens planer.

Herefter mødtes Svend Norrild og gymnasielærere fra Lyngby og Gentofte statsskoler jævnligt med ægtefæller i en art "kaffeklub" i Ringens regi.¹⁹ Blandt deltagerne omtaler Bertelsen rektor for Lyngby Statsskole Sigurður Sigtryggson, hans søn Bjarne samt adjunkt Axel Prior. Fra Christianshavns Gymnasium deltog rektor Frederik Bøgh, hans kone og søn, cand.theol. og senere domprovst Jørgen Bøgh, samt Svend og Inga Norrild. Desuden var der et par jøder – formentlig Berendsohn og hans kone. Om Strandbygaard deltog i disse møder, vides ikke.

Walter A. Berendsohn, født i 1884 i Hamborg, død 1984. Berendsohn kom til Danmark med sin familie i 1933 og blev en central figur i Lyngbygruppen. Han flygtede til Sverige den 25. september 1943. Foto: Stadsarkivet Lyngby.

Hitler-Tysklands flygtninge: Walter A. Berendsohn

Ved at fokusere på redningen af jøderne i 1943 ignorerer historikere strømmen af forfulgte jøder, der efter nazisternes magtovertagelse i Tyskland i januar 1933 prøvede at flygte til Danmark. I historisk sammenhæng var nazisternes fordrivelse af jødiske videnskabsmænd særlig betydningsfuld. Loven til rekonstruktion af statsadministrationen af 7. april 1933 førte til, at 37.000 jøder forlod Tyskland i 1933. Ved et tillæg til loven af 6. maj 1933 blev universiteterne også underkastet loven, og 1.200 universitetsprofessorer blev afskediget. Adskillige berømte videnskabsmænd kom via Danmark til USA, hvor de fik ansættelse på amerikanske universiteter.²⁰ Det førte til, at Tyskland mistede førerpositionen inden for en række videnskaber som matematik, fysik og medicin, mens USA blev et foregangsland og en atomar stormagt.

En afgørende forudsætning for oprettelsen af Lyngbygruppen var, at den jødiske professor i skandinavisk litteratur ved Hamborgs universitet Walter A. Berendsohn og hans familie bosatte sig i Lyngby, efter at han kom til Danmark den 16. juli 1933. I 1930'erne nægtede det danske samfund imidlertid at anerkende de forfulgte jøder som flygtninge.²¹ De blev betegnet som "emigranter" og kunne derfor ikke få status som flygtninge. Tilmed besluttede et enigt folketing at lukke grænserne i 1938-1939 for flygtende jøder – en beslutning, der har kostet et ukendt antal menneskeliv.²² I årene før besættelsen gjorde de danske myndigheder desuden, hvad de kunne for at få jødiske flygtninge til at forlade landet igen. Berendsohn var én af de tyske jøder, som fik det at mærke. Efter at han havde mistet ansættelsen ved Hamborgs universitet, havde professor L.L. Hammerich stillet ham i udsigt, at han kunne blive ansat som lektor ved Københavns Universitet. Men konsistorium nægtede ham som udlænding jus docendi. Han gennemførte derfor i stedet et større videnskabeligt arbejde om Beowulf, som professor Otto Jespersen anbefalede Videnskabernes Selskab at trykke, men plenarforsamlingen forkastede det.²³

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Nægtet tilladelsen til at arbejde begyndte Berendsohns tid som "landstryger". Med en familie på fire måtte professoren hutle sig igennem tilværelsen på opsparede midler, ved at holde foredrag samt på en minimal støtte fra Den danske Komité til Støtte for landflygtige Aandsarbejdere.²⁴ På trods af at Berendsohn var en internationalt anerkendt forsker, anså komiteens formand Aage Friis ham ikke for at være en førsteklases, men dog en meget dygtig videnskabsmand. Politiet vogtede nidkært, at han ikke tog arbejde, og DNSAP-medlemmet Povl Bihesen, som var formand for grossereretsudvalget, sørgede for, at han end ikke kunne få tilladelse til at sælge sine egne bøger i forbindelse med de foredrag, han holdt.²⁵ Gestapo og den tyske ambassade holdt også godt øje med Berendsohns "tyskfjendtlige" aktiviteter. Den 23. april 1936 indstillede Werner Best i Gestapo-hovedkvarteret i Berlin til, at Berendsohn skulle fratages sit tyske statsborgerskab. Selvom hans kone Dora var arier, blev hun og døtrene Anneli (Anne Elisabeth) og Karin Ilse også frataget statsborgerskabet.²⁶ I 1937 kom Anneli i gartnerilære som Hechaluz, og via Sverige kom hun til Israel.²⁷

Ved Danmarks besættelse den 9. april 1940 forsøgte Berendsohn i panik at flygte til Sverige, men vejen over Helsingør var allerede spærret. I stedet gik han under jorden, men det viste sig at være umuligt – danskerne havde på det tidspunkt ikke indset nødvendigheden i at måtte gå i skjul. Den første nat fandt han husly hos forfatterinden Maria Elsa Bud fra Berlin, der boede på Nørgårdsvej 22C i Lyngby.²⁸ Derefter boede han en uge hos billedhuggeren Sigfried Wagner på Hummeltoftevej 21 i Virum.²⁹ Efter en uge vendte Berendsohn tilbage til sit hjem, og familien levede de næste tre år i konstant frygt for mulige repressalier fra de tyske og danske myndigheders side.

Berendsohn etablerede hurtigt en række venskaber i Lyngby, blandt dem Aage og Gerda Bertelsen. Efter at familien flyttede til Bagsværdvej 80, blev familien gode venner med husværtens Jens Nyskov-Sørensen. De var de centrale personer i Lyngbygruppen sammen med Strandbygaard og husholdningslærer Ulf – Berendsohn sendte sine døtre til hendes husholdningsskole på Christiansvej 3 i Lyngby for at lære husholdning.

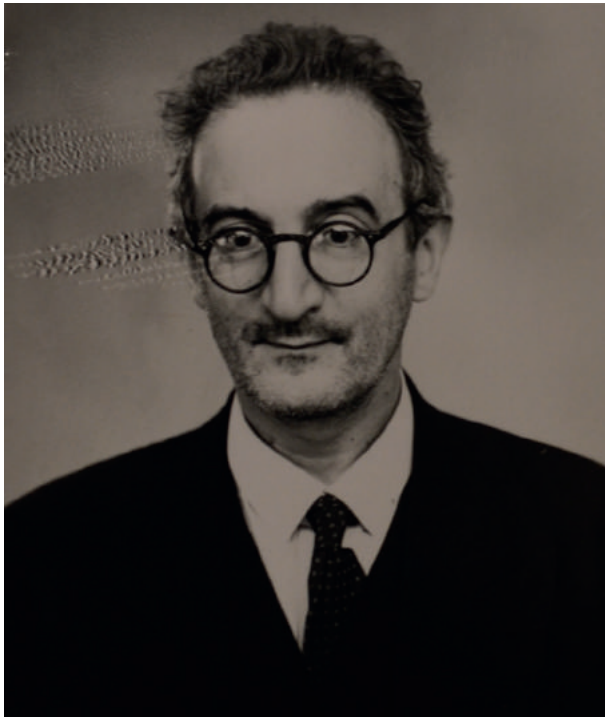

*Inge Ulf, født i Hobro i 1910, død i Lyngby 1998.
Uddannet husholdningslærer på Subrs husholdningsskole.
Hun flygtede til Sverige den 4. marts 1944.
Foto: Stadsarkivet Lyngby.*

Militær undtagelsestilstand den 29. august 1943

Som følge af voksende sabotage over sommeren i 1943 stillede tyskerne den 28. august den danske regering et ultimatum, der blandt andet krævede indførelse af dødsstraf for sabotage. Da regeringen ikke accepterede dette, indførte tyskerne militær undtagelsestilstand. Natten til den 29. august overfaldt tyskerne de danske kaserner, og om morgenen sænkede marinen skibene på Holmen. Samtidig arresterede tyskerne "intelligensen". Kendte danskere blev uden grund interneret som gidsler.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Wolf Salomon Jacobson med afklippet skæg 5. oktober 1943. Rabbiner for menigheden Machsike Hadas, som Lyngbygruppen hjalp til Sverige. Foto: Höganäs arkiv. Arkivcentrum Syd, Lund.

Tyskerne arresterede imidlertid også fremtrædende medlemmer af Mosaisk Troessamfund (MT): Overrabbiner Max Moses Friediger, hans søn Arthur Friediger og synagogeforstander Axel Julius Margolinsky. De kom alle til Theresienstadt. Højesteretssagfører C.B. Henriques blev også arresteret, men blev hjemsendt af helbredsmæssige grunde. MT's næstformand Karl Lachmann var bortrejst og undgik arrestation. Tyskerne forsøgte også at arrestere synagogens to kantorer, Eugen Goldberger og Leo Grabowski, men de lykkedes ikke op og derved undgik begge at blive arresteret.³⁰

Selvom synagogen herefter næppe har kunnet fungere, anså man i det jødiske samfund ikke situationen for at være faretruende. Marcus Melchior blev fungerende rabbiner i Friedigers fravær. Hans søn, Werner David Melchior, mente, at det med regeringens ophør ville være urimeligt at antage, at tysk jødepolitik ikke ville blive udstrakt til at omfatte jøderne i Danmark.³¹ Men

hans far og ledelsen af den jødiske menighed anså hans holdning for at være præget af ungdommeligt letsind: Det var fuldstændig utænkeligt, at en jødeaktion kunne forekomme i Danmark, og derfor foretog man sig intet for at beskytte menigheden.

Mens kantor Goldberger fortsatte med at virke i synagogen, besluttede Grabowski at gå under jorden. Da tyskerne ringede på hans dør, lukkede Grabowski ikke op, og mens de gik ned for at hente en nøgle, kaldte en underbo familien Grabowski ned til sig. Næste morgen tog familien til Søborg. En damefrisør havde sagt: "Hvis der sker noget med jøderne, så bare kom til mig!", men da de så stod der, fik hun kolde fødder. I nød opsøgte de Berendsohn. Nyskov-Sørensen tilbød, at de kunne bo hos ham, men det turde de ikke.³² I stedet bragte Dora Berendsohn familien til Ulff. Siden juli måned havde hun imidlertid haft en fransk soldat ved navn "Raymond Pichauld" boende. Han var undsluppet fra en interneringslejr i Tyskland. Derfor kunne hun umuligt have hele familien boende, og desuden ville et barn vække opsigt. Derfor blev Grabowskis søn, Simon Grabowski, midlertidigt indlagt på Dronning Louises børnehospital.³³

Med familien Grabowski fik Lyngbygruppen sine første erfaringer med at huse jødiske flygtninge. Først mente man, at det var sikrere at skjule dem på landet, så familien blev sendt til Gjorslev. Det var imidlertid umuligt at få fat på dem, når der viste sig en overfartsmulighed. De blev derfor bragt tilbage til hovedstaden, og det var heldigt, at det var politibetjent Bøghof, som hentede dem, for ved en vejspærring på vejen til København sagde han blot, at de var hans arrestanter, og således slap de uproblematisk igennem. Familien Grabowski kom først til Sverige natten til den 8. oktober fra Skudehavnen til Barsebäck efter at have levet under jorden i over én måned.³⁴

Allerede i september deltog Lyngbygruppen i overfarter til Sverige fra Skodsborg til Ven og senere fra Rungsted.³⁵ Da tyskerne indførte undtagelsestilstand, gik Berendsohn den 30. august igen under jorden, denne gang hos socialdemokraten Heinrich Gille.³⁶ Først lørdag den 25. september lykkedes det Berendsohn at

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

komme af sted fra Rungsted sammen med syv andre flygtninge fordelt på to både. Sømand og civilarbejder ved marinen Egon Hansen roede båden, i hvilken befandt sig Berendsohn og to luxemburgske desertører, som von Magius i en kort tid havde haft boende.³⁷ Ved ottetiden om aftenen begyndte han at ro Berendsohn og de to desertører til Ven, hvor de ankom klokken kvart over fem om morgenen efter en yderst farlig sejlads, idet båden var utæt. I den svenske politirapport begrundede Berendsohn flugten med, at tyskerne havde myrdet hans bror i Warszawa, og at hans mosters familie på seks personer, der boede i Norge, sikkert havde mødt samme skæbne.³⁸ Flygtningene i den anden båd havde tilknytning til Holger Danske. Det var orlogskaptajn Erik Johannes Overbye og kaptajnløjtnant Adam Helms og repræsentant Paul Ryde Moesgaard samt grosserer Haakon Emanuel Blangsted, som viste sig at være en desertør fra Frikorps Danmark.³⁹

Advarsler om jødeforfølgelser

Gennem september 1943 svirrede rygterne om den planlagte jødeaktion i Dagmarhus, et af tyskernes hovedkvarterer. Modstandsmanden Mogens Staffeldt og Holger Danske var de første til at få advarslen om jøderazziaen. Den præcise dato er ikke kendt, men den 22. september opsøgte Staffeldt sin ven grosserer Bent Schottländer, som han fortalte, at han øjeblikkeligt måtte gå under jorden, indtil han kunne flygte til Sverige.⁴⁰ Den 25. september fik Dora Berendsohn også en advarsel fra en bekendt, en korvetkaptajn, der opsøgte hende i Lyngby. Datteren Karin Berendsohn tog imod ham, men da Dora Berendsohn ikke var hjemme, lagde han et brev med opfordring til at kontakte ham.⁴¹ Beskrivelsen kunne passe på Richard Cammann, der stammede fra Hamborg, og som kendte den tyske nazist Georg Ferdinand Duckwitz. Dora Berendsohn tog derefter rundt for at advare jøder, men hun blev affejet som værende en rygtesmed.

Det var først, da Duckwitz bragte advarslen til Socialdemokratiets ledelse den 28. september 1943, at det jødiske samfund tog advarslen alvorligt. Duckwitz' advarsel om de forestående jødeforfølgelser spredte sig

som en løbeild i det jødiske samfund. Gerda Brøndstedes søn Henning Brøndsted beretter:

Tirsdag aften [28. september, red.] da Mor tilfældig var til Middag hos Onkel Max [Rothenborg, hendes bror, red.] kom ingeniør Herman Dedichen, Folketingsmand Hedtoft-Hansen og den socialdemokratiske Partisekretær Johannes Hansen ud til ham [Klampenborgvej 37, red.] i en af Politiets Biler med meddelelse om, at samtlige danske Jøder Natten mellem Fredag og Lørdag og den følgende Nat skulde arresteres af Gestapo og deporteres i 3 store Skibe, der allerede laa ved Langelinjemolen. Det gjaldt nu øjeblikkelig om at lade dette, der ikke var noget Forlydende, men en Realitet, gaa videre til saa mange jødiske Familier som muligt.⁴²

Onsdag (den 29. september) gik med at sammenkalde til møder og tage rundt til folk for at få dem til at flytte hjemmefra. Gerda Brøndsted (Esperance Allé 18) advarede Dora Lorenzen på Parkvænget.⁴³ På nabovæjen, Maglevænget 7, boede tennisspilleren og musikeren Torben Ulrichs familie. Han bemærkede, at naboen Harald Bohr (nr. 9) havde forladt hjemmet, ligeledes Arthur Henriques (nr. 11) og S.A. Hjalsted (nr. 18). Desuden gik beskeden videre til familien Lachmann og Maria Marcus' familie, som Ulrich formentlig kendte fra Maglegårdsskolen. De fleste af Charlottenlund-jøderne havde været på sommerophold i Gilleleje, og de opsøgte deres værtsfolk for ved deres hjælp at finde en overfart til Sverige fra Gilleleje.

Max Rothenborg tilkaldte Poul Hannover, som var direktør for Titan, for at informere ham om den forestående razzia. Et efterfølgende familieråd førte til, at Poul Hannover med sin familie flygtede sydover,⁴⁴ mens hans moder, broderen Knud Hannover og hans familie besluttede at søge tilflugt i Hornbæk.⁴⁵

Ulrich har i et interview udtrykt sine følelser i forbindelse med flugten til Sverige:

Pludselig kom alt det med jøderne, men jeg følte

ikke, at det var noget, jeg kunne forholde mig til, fordi jeg havde aldrig fået en jødisk opvækst. Min mor fulgte det ikke, og mine bedsteførelde (...) gjorde heller ikke. (...) Men så blev det alvorligt i forhold til, at mange mennesker følte, at de blev nødt til at komme ud af landet, komme over til Sverige. Det var måske det mest problematiske øjeblik i mit liv, for jeg var slet ikke forberedt på det i den betydning at vide, hvem jeg var i, du ved, i blodtermer, om du vil.⁴⁶

Lyngbygruppens redningsarbejde. David Sompolinsky

Starten på Lyngbygruppens egentlige hjælpearbejde begyndte en dag sidst i september 1943, da dyrlægestuderende Sompolinsky, én af Svend Norrilds gamle elever, opsøgte ham på Christianshavns Gymnasium og bad om en fortrolig samtale med ham og rektor Bøgh. Han havde fået sikre efterretninger om den forestående jøderazzia og havde påtaget sig at finde mennesker, der ville huse og skjule jøder, indtil de kunne transporteres til Sverige. Svend Norrild ringede til sin kone og bad hende om i løbet af ca. tre timer at skaffe plads til 24 jøder. Inga Norrild skaffede straks husly til 17 jøder gennem "kaffeklubben" og Danske Kvinders Beredskab.⁴⁷

Familien Sompolinsky var kommet til Danmark under Første Verdenskrig. På det tidspunkt var det uproblematisk at immigrere til Danmark. Familien stammede fra byen Włocławek i det nordlige Polen, der frem til 1917 hørte under Rusland. For at undgå at blive indkaldt som soldat i krigen flygtede bedstefaderen, Shimson Sompolinsky, til København, hvor han nedsatte sig som skrædder, og herefter fulgte hans kone Devorah og barn. De sluttede sig til den ultraortodokse menighed Machsike Hadas i Ole Suhrsgade.⁴⁸ Sompolinsky-hjemmet i Nansensgade blev et samlingssted for mange unge tyske *chalutzim*; landvæsenelver, der kom til Danmark for at studere landbrug som forberedelse til en emigration til Israel.⁴⁹

Men i 1930'erne besluttede politikerne i Danmark at lukke grænserne for flygtende jøder. Sønnerne Itzhak og Meier Sompolinsky havde besøgt slægt-

ninge i Polen i årene 1933-1938, og de kom tilbage med rædselsvækkende beretninger. Devorah Sompolinskys søster Rivkah Regina, hendes mand Avraham Gerstensang og deres tre yngste børn boede i Tyskland som statsløse. Da politiet nægtede dem indrejse til Danmark, smuglede familien Sompolinsky Gerstensang-familien til Danmark. Efter ankomsten meldte Avraham Gerstensang sig til politiet. Han blev holdt arresteret i to måneder, idet politiet insisterede på, at tyskerne skulle tage familien tilbage. Men det nægtede Gestapo, eftersom de var statsløse, og derfor kunne det danske politi ikke deportere dem. På den måde reddede Gestapo utilsigtet Gerstensang-familiens liv. Andre slægtninge var ikke så heldige. De omkom i gaskamrene.

Samme aften som Sompolinsky havde henvendt sig til Svend Norrild, var der møde i kaffeklubben i rektor Bøghs hjem.⁵⁰ Til stede var Bøgh og frue samt sønnen Jørgen, Inga Norrild og adjunkt Ella Gregersen (Buddingevej 17C), der senere henviste Sompolinsky til Bertelsen. Under mødet fortalte Inga Norrild, hvordan man ville kunne redde jøderne: "Jeg ridsede opgaven op for lektor Aage Bertelsen. Hans første reaktion var 'Jamen, det er jo farligt!'"⁵¹ hvortil Inga Norrild svarede bekræftende, at det kunne det godt blive. Efter at Bertelsen have fået sin kone Gerda Bertelsens accept, blev deres hjem centrum for Lyngbygruppens redningsarbejde.

Gerda Bertelsen blev den centrale leder af Lyngbygruppen, der formentlig bestod af omkring 50-60 personer. I sin hukommelse havde hun alle telefonnumre og adresser på de steder, hvor flygtningene var skjult. Kvinderne havde en særlig betydningsfuld rolle med at finde logi og bespise flygtningene, mens selve overfarten til Sverige var mændenes opgave at arrangere. Brødrene Knud og Nils Andersen påtog sig den opgave at advare jøder i Jylland og på Fyn. Knud Andersen tog til Fyn, men det lykkedes ham ikke at kontakte Hechaluz-landarbejderne, fordi Julius Margolinsky, der havde adresserne, var gået under jorden i Dianalund.⁵² Nils Andersen havde held med at kontakte jøder i Østjylland, og nogle af dem kom via Smidstrup Strand til Höganäs. Men han mente selv, at Lyngbygruppens aktiviteter var "så improviseret som noget kunne være."⁵³

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Humblebækkruten

Lyngbygruppen deltog først aktivt i redningen af jøder fra den 3. til den 11. oktober fra Humlebæk/Nivå. Det var Sompolinskys søster, Sara Sompolinsky (kaldet "bidronningen"), der fandt overfartsstedet.⁵⁴ Rektor Sigtryggssons søn, grosserer Bjarne Sigtryggsson, var lederen af udskibningen i Humlebæk, hvorfra Lyngbygruppen formentlig sendte omkring 400-500 personer til Sverige via Humlebæk i nogle få store udskibninger.⁵⁵ At det specielt var den ortodokse menighed, som Lyngbygruppen hjalp til Sverige fra Humlebæk, er muligt at dokumentere, fordi Sompolinsky var medlem af denne menighed. Desuden var han CB-betjent (Civilbeskyttelsen) og havde en nær forbindelse til personalet på Københavns Kommunehospital, som gennem ham fik kontakt til Lyngbygruppen.⁵⁶

Selv kom Bertelsen først til Humlebæk mandag den 4. oktober, og til at begynde med kunne han ikke finde gruppen. Nu mærkede han for første gang blandingen af rådløs fortvivelse og skyldfølelse ved bevidstheden om at have påtaget sig et ansvar ud over al evne og mulighed.⁵⁷ Endelig fandt han gruppen bag stationsbygningen: Bjarne Sigtryggsson, Prior, familien Katzenstein, der havde boet hos familien Norrild,⁵⁸ og en Frk. Kær, hvis forlovede, "dropskoger", Ulf havde reddet ved at bringe ham gennem tunnellen på hovedbanegården i København over til S-toget og til hendes husholdningsskole.⁵⁹

Ud på aftenen fik gruppen telefonisk besked om, at Gestapo foretog husundersøgelser langs kysten. Det var derfor nødvendigt at søge ind i landet til en bondegård, hvor Bertelsen overnattede sammen med et halvt hundrede mennesker på et halmloft. Blandt dem omtaler Bertelsen Katzenstein, Meir Sompolinsky og "den gamle Fuchs". Den næste dag, den 5. oktober, sendte Sigtryggsson 15-16 jøder mod Sverige for 10.000 kr., og resten af jøderne transportererede man til et teglværk. Hverken Bertelsen eller Svend Norrild overværede alle de overfarer, som gruppen var med til at arrangere. Svend Norrild omtaler den store transport med ca. 250 personer, der ankom til Sverige den 9. oktober om morgenen, men han beskriver ikke en transport dagen før med den samme vanskelige skipper: Den bragte medlemmer af den ortodokse menighed til Helsingborg.

Blandt dem var Abraham og Regina Gerstensang, Sara Sompolinsky samt otte andre familiemedlemmer.⁶⁰

I Sverige kom den ortodokse menighed til forlægningen Helsingörens ved Horred, og hertil kom også deres rabbiner Wolf Salomon Jacobson og hans familie. Efter Bertelsens flugt modtog han et takkebrev med underskrifter fra medlemmer af menigheden, i hvilket de udtrykte deres smerte over, hvad han og hans familie havde udsat sig for ved at hjælpe dem.⁶¹

Det er vanskeligt at afgøre, hvor mange jøder Lyngbygruppen faktisk hjalp, fordi de også kom til Sverige via andre ruter. For eksempel kom Berendsohns venner, forfatterinden Elsa Maria og Georg Bud fra Nørgårdsvej, der gik under jorden hos Ulf, til Trelleborg den 8. oktober. Sompolinsky blev heller ikke hjulpet til Sverige med Lyngbygruppen, for den 13. oktober sejlede han, Dora Berendsohn og datteren Karin samt Eugen Rabinovitz (Rabell) med båden "Kvik" fra Grønsund til Trelleborg, hvor de ankom den 14. oktober klokken seks om morgenen.⁶² Rabinovitz havde fået stukket en 500-kroners seddel i hånden til betaling for overfarten fra Falster, har han senere fortalt mig. Efter ankomsten til Sverige skiltes deres veje. Sompolinsky genoptog dyrlægestudiet i Stockholm, og efter krigen emigrerede han til Israel. Dora og Karin Berendsohn kom også til Stockholm, hvor de blev genforenet med faderen, der fik arkivarbejde på Kungliga Biblioteket. Herefter oprettede han et center for studiet af tysk eksillitteratur. Karin Berendsohn emigrerede senere til Israel. Rabinovitz kom til Scoutskolen i Gränna, men efter krigen bosatte han sig i Lyngby.

Bertelsen skønner at have transporteret 600 passagerer fra Humlebæk; et antal, der nok er lige lovligt højt sat. Da Humlebækkruten blev forlagt til Smidstrup på Nordkysten, besluttede Svend Norrild at trække sig ud af rutearbejdet. Bertelsen mener, at Humlebækkruten blev afviklet den 11. oktober, hvor Erik Bennike, søn af oberst Bennike, om eftermiddagen kom for at advare Bertelsen. Bennike rådede ham til at indstille overfarten med jøder fra Humlebæk og i stedet transportere dem fra Smidstrup Strand vest for Gilleleje. Her havde han en transport parat, som kunne medtage alle jøderne fra

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Humblebæk. Transporten er formentlig identisk med den eneste større overfart fra Gillelejeområdet på dette tidspunkt: Den 12. oktober ankom Hjälpvedettbåt 333 fra Marindistrikt Öresund med omkring hundrede jøder til Helsingborg, og den blev derfor ikke registreret i Höganäs⁶³

Smidstrup Strand – Höganäsflugtruten

Ifølge Bertelsen eksisterede flugtruten fra Smidstrup Strand/Gilleleje fra den 11. til den 28. oktober. I alt ankom 10 overfarter herfra til Höganäs med ca. 165 passagerer, hvortil kommer de 100, som ankom i Helsingborg, og efter at Lyngbygruppen ifølge Bertelsen var blevet nedlagt, ankom én overfart den 30. oktober med 36 passagerer. Blandt dem var Bjarne Sigtryggsson fra Lyngbygruppen.⁶⁴ I alt ankom således 301 passagerer mellem den 11. og 30. oktober fra Smidstrup, men det er kun ganske få af dem, der med sikkerhed kan dokumenteres blev hjulpet af Lyngbygruppen. Det er de jøder, som Nils Andersen bragte fra Østjylland via Lyngby til Smidstrup. Fra Kolding bragte han Berendsohns søster, Ilse Henriette Dinesen, til Lyngby. På Middelfart sindssygehospital hentede han redaktør Bernhard Jolles og hans datter, Thea Maria Jolles-Kiær, der var danselærer i Århus.⁶⁵ De blev først skjult hos Henning Brøndsted (senere direktør for Det Kongelige Teater) på Caroline Amalievej i Lyngby. De kom alle tre til Höganäs den 15. oktober. I Jylland overnattede Nils Andersen i Horsens tugthus, og herfra bragte fængselsvæsenet to unavngivne jødiske fanger til hans privatadresse i Lyngby.⁶⁶

Da Lyngbygruppen den 11. oktober begyndte at hjælpe jøder til Sverige fra Smidstrup Strand vest for Gilleleje, var 700 jødiske flygtninge allerede ankommet til Höganäs i oktober ud af et antal på 960 personer.⁶⁷ Gilleleje havde været en flugtdestination siden indførelsen af militær undtagelsestilstand den 29. august. I september måned flygtede kun en snes jøder, mens over hundrede danskere, hovedsageligt militærpersoner, kom til Höganäs via Gilleleje.⁶⁸ Først den 30. september begyndte strømmen af jødiske flygtninge at tage fart, og den endte en måned senere.

Navnene på de flygtninge, der kom til Höganäs, er kendte, for ved ankomsten til Sverige foretog Landsfiskalen i Höganäs en omhyggelig registrering. De skulle udfylde blanketter med personlige oplysninger som adresse, navne på slægtninge, overfartstidspunkt og betaling for denne, samt hvor mange penge de havde bragt med sig på flugten. I mange tilfælde er der også fotografier af flygtningene, og de er ganske almindeligt udseende mennesker og pæne i tøjet. Blanketter fra ca. 800 personer, der ankom i perioden 1.-19. oktober, er bevaret.⁶⁹ De viser, at det ikke kun var danskere, som blev hjulpet på flugt. Blandt de flygtninge, der ankom til Höganäs, var 1/5 eller 112 jøder statsløse, og lige så mange var født i Rusland, Polen eller Tyskland.⁷⁰ Det er kun få jøder, der kom i forlægning. De svenske arkivalier viser, at mange jøder modtog et telegram med invitation til at bo privat hos en svensk familie eller hos kolleger. Mange fik umiddelbart arbejde og kunne derfor etablere eget hjem, for mange virksomheder manglede medarbejdere, da det svenske personale var indkaldt til militær vagttjeneste. Til gengæld fik "almindelige" danskere ofte hårdt og underbetalt skovarbejde.⁷¹

På de første ture fra Gilleleje til Höganäs var det enkeltpersoner og enkelte familier, der flygtede. Der fandtes ingen organisationer, så de forhandlede prisen for overfarten direkte med skipperen på den båd, de skulle med.⁷² Familien Koppel var blandt de første jødiske flygtninge. Gestapo havde tidligere forsøgt at arrestere komponisten Herman D. Koppel, formentlig som gidsel, da "intelligensen" blev taget.⁷³ Desuden havde han modtaget en advarsel fra en studerende på konservatoriet. Han tog sammen med broderen Julius, deres koner og tre børn til Julebæk ved Helsingør. Her blev de bestjålet og nær ved udsat for rovmord, hvorefter de tog til Gilleleje.⁷⁴ Broderen Simon Koppel og hans kone Frida havde tilbragt sommeren hos en fiskerfamilie i Gilleleje. Den 2. oktober tog de toget dertil sammen med søsteren Anna Koppel og forældrene Isak Meier og Machla. Fiskeren arrangerede overfarten.⁷⁵ Betalingen var 1.000 kr. pr. person, som svigerfar betalte, beretter Frida Koppel. De kom til Höganäs ved ellevetiden om aftenen med kutteren Haabet:

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Indtændigt For- og Efternavn
(Trykbogstaver) Valdsnavnet undertrykt:

Jacobson Wolf Salomon

2. Beskæftigelse: Rabbiner

3. Fødselsdag og Aar 7. 5. 1894

4. Fødselsplads (Trykbogstaver): HAMBURG

5. Forældrenes Navne (ogsaa Moderens Efternavn):
Salomon Jacobson
Cecilie frøje Wolff

6. Nationalitet: ingen (Frøje) Frøjellami inddrogs ved
nye Forordninger

7. Religion: hebraisk

8. Seneste faste Bopæl: København Ole Luksgade 14 L

9. Skoleuddannelse: Realskole og Seminarist

10. Praktisk Uddannelse: Rabbiner Seminarist (Seminarhøjskole)

11. Gift? Ugift? Gift Av. Børns Navne og Alder. (Af disse medfølger, Navne og Fødselsdag)
Frøje (p. h. i. H. S. A.), 10. 11. 1922 herlins 18. 11. 1930 } h. med mig
Wigam (at. i. Salomon) 24. 11. 1926 Salomon 1. 10. 1931
Skovs (i. i. H. S. A.) 6. 11. 1927 Jacobs 11. 11. 1923

12. Grunden til Flugten: at jeg er frøje

13. Tiden for Flugten og Pladsen Herfor: gæst hos Christian Hansen
Godhaabstvej 7 København

14. Hvorledes skete Overfarten? af Gilleleje uden Forhåndring

15. Hvilken Baa! overførte Dem? Frøje sidste Tirsdag aften
af Gilleleje

16. Hvad har De betalt for Overreisen? per Kristen læst betalte for
mig, min kone og de Børn kr 2500.-

17. Tid og Plads for Ankomsten til Sverrig? Höganäs 5. 10. 1943

18. Medbragte Penge (Svenskt Mønt for sig)
ingen

19. Tilgodehavende i Sverrig? ingen

20. Findes Gyldigt Pas? nej Evransar udløber Tiden for Sette?

Landsarkivet i Lund

Wolf Salmon Jacobsons rapport fra ankomsten til Höganäs den 5. oktober 1943.

Foto: Höganäs arkiv. Arkivcentrum Syd, Lund.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Vi blev forhørt om alt ... vi var nogle af de første, så det hele var lidt ukendt for svenskerne. Da vi havde været i dette toldskur måske et par timer, kommer der flere flygtninge, og blandt dem kommer Herman, Vibeke og deres to piger, som ikke var ret gamle, Therese og Lone, og Vibeke var gravid med Thomas. Efter dem kom Julius og Else begge med en fiol under armen, de havde selvfølgelig Susanne med sig.⁷⁶

Det var også kutteren Haabet, der på den næste tur bragte Herman D. Koppel og Julius Koppel med koner og børn til Höganäs klokken fire om morgenen den 3. oktober.⁷⁷ Grosserer Isak Fischbein i Malmö åbnede sit hjem for dem og mange andre flygtninge. Efter en uges tid spredtes familien: Simon og Frida Koppel kom til forlægningen Bräviken ved Norrköping, mens Else og Julius Koppel fik plads i Göteborgs Orkesterforening, og Herman D. Koppel blev *musikerhjælp* ved Orkesterforeningen i Örebro.⁷⁸

På Haabets næste tur, den 3. oktober om aftenen, ankom direktør Knud Hannover og hans familie på fem personer til Höganäs. Betalingen var 10.000 kr.⁷⁹ Ingeniør Erik Magnus i Göteborg tog sig af Hannovers familie, mens disponent Walther Michaelsen i Helsingborg ville svare for moderen, enke og *professorska*, Laura Hannover.⁸⁰

Flygtningehjælp fra den 5. oktober

De første organiserede transporter fra Gilleleje kom først i stand den 5. oktober, men da tre sejladser forekom næsten samtidig, og hjælpernes beretninger ikke er i fuld overensstemmelse, er det vanskeligt at få et klart billede af, hvordan flugtruterne var organiseret. Vilhelm Lind beretter, at der ved syvtiden om aftenen ankom et ekstratog fra København med ca. 175 jøder. De blev siddende i vognene, der ved ottetiden blev kørt ad havnesporet ned i havnen og op på siden af skonnerten Louise, som tog jøderne ombord og omgående sejlede. Ifølge Nilsson ankom Louise imidlertid kun med 120 jøder til Höganäs.⁸¹

Den tyske komponist Werner Wolf Glaser med kone og deres to drenge var med på toget, og rejsen var betalt på flygtningekontoret i København. Prisen for familien var 1.500 kr. I prisen indgik rejsen fra København, som også han mente foregik med et ekstratog.⁸² Desuden sørgede modstandsmanden Otto Søderberg personligt for, at grosserer Erik og Ruth Hertz kom sikkert til Höganäs.⁸³ Han havde fået kontakten til Gilleleje gennem sin søster, Bitten Søderberg, der arbejdede som journalist for modstandsmanden Børge Outze på *Information*. Søderberg beretter, at det var Arne Sejrs modstandsgruppe, Studenternes Efterretningstjeneste, én af de første grupper, der arrangerede transporter af jøder til Sverige, der arrangerede flugten med skonnerten Louise, samt at han og Sejr, der personligt var til stede i Gilleleje, aftalte prisen på overfarten med skipperen på Louise.⁸⁴ Sejr, derimod, skriver i sine erindringer, at han var rekonvalescent og befandt sig på Oliver Sandbergs gård Katrinelund ved Præstø.⁸⁵ Lind skriver desuden, at Studenternes Efterretningstjeneste indfandt sig med 17-18 jøder, og iblandt dem var professor Victor Kuhr.⁸⁶

Strandbygaard havde muligvis allerede på dette tidspunkt forbindelse til Gilleleje gennem Ege og Bennike. Dr. Astrup havde skaffet kontakten til Gilleleje, som Egegruppen benyttede sig af: ”Jøderne kom derop med toget eller i taxaer. Blandt de jøder, som kom til Sverige fra Eges institut via Gilleleje, var Kuhr, som var stærkt oprevet og syg.”⁸⁷ Civilingeniør Ove Meyer havde også i toget bemærket Kuhr, som var ledsaget af nogle studenter. Med på Louise-overfarten var familien Lachmann og rabbiner Wolf Salomon Jacobson fra den ultraortodokse menighed med kone og tre drenge.⁸⁸ Han bad en bøn på hebraisk, som mange husker som meget gribende og smuk.⁸⁹

Umiddelbart efter Louises afsejling, om aftenen den 5., gik det galt. Gestapo-Juhl ankom, just som skipper Richard Juhl Svendsen og hjælperen J.P. Andreassen startede Danebrogs motor.⁹⁰ Ulrich beretter, at der var omkring 17 mennesker stuvet tæt sammen i den lille fiskekutter. Pludselig var der et forfærdeligt spektakel af maskingeværskud, da de blev beskydt fra to steder. Tyske soldater kom for at arrestere dem og bringe

*Den Praktiske Husholdningsskole, Christiansvej 3, Lyngby.
Jøderne sad på vagt bag rullegardinet i døgn drift i vinduet for enden af indkørslen. Foto: Stadsarkivet Lyngby.*

dem til Helsingør og derefter til Horserødlejren.⁹¹ Her så Ulrich fætterten Finn Hjalsted, der blev arresteret den følgende nat på Gilleleje Kirkeloft. Da de ifølge nazistiske termer kun var halvjøder, blev de løsladt, og kort efter fandt de en anden overfart til Sverige.⁹²

Gerda Brøndsted skulle have været med Danebrog på en senere overfart, men Andreassens kone kom ganske oprevet og fortalte, at hendes mand netop var kommet drivvåd hjem på strømpe sokker. Da han ude ved havneindløbet havde rakt sine papirer op til politiet til stempeling, havde han fået en lommelygte i synet og var på gebrokkent dansk blevet beordret til at sætte fast. Han havde straks været klar over, hvem han havde

haft for sig, og var omgående sprunget i vandet med kugler susende om ørene. Han havde reddet sig i land i ly af mørket, mens båden var drevet hjælpeløst om med stoppet motor, så da tyskerne var sat ud til dem i joller, havde passagererne været fortabte. Næste dag (den 6. oktober) kaprede Juhl Svendsen og Andreassen Danebrog og sejlede den til Höganäs. De to fiskere var nu selv endt som flygtninge resten af besættelsestiden, og Svendsen havde kun 200 kr. med. Familien Brøndsted kom til Höganäs den næste dag.⁹³

Efter arrestationen af jøderne på Gilleleje Kirkeloft natten mellem den 6. og 7. oktober ankom kystpolitets chef Sven A. Holten med 30 betjente, hvorefter

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

flugt fra Gilleleje Havn blev umulig.⁹⁴ Herefter oprettedes en lokal hjælpeorganisation i Gilleleje ledet af Gilbert Lassen, som udskibede jøder fra kysten ved Smidstrup Strand vest for Gilleleje. Den første overfart fra Smidstrup foregik med vinddriveren Jan (Århus), der bragte 123 jøder til Höganäs.⁹⁵ Blandt dem var advokat Carl Madsens kone Leni (Helene). Hun havde nægtet at gå i skjul på kirkeloftet og undgik derved at blive arresteret.⁹⁶

Lyngbygruppens sammenbrud og fortsættelse

Ifølge Bertelsen forekom Lyngbygruppens sidste overfart fra Smidstrup Strand den 28. oktober med kutteren Venus, der ankom til Höganäs klokken 21 med 24 flygtninge. På overfarten var dr. Jens Herman Bing, hans kone Else og børnene Inger, Henrik Jens, Elin og Erik Henriques Bing. Erik Henriques Bing hævder, at Bertelsen, Richard og Vibeke Ege og Strandbygaard var til stede på stranden.⁹⁷

Bertelsens beskrivelse af, hvordan Lyngbygruppen faldt fra hinanden, da han trak sig ud af rutearbejdet i Smidstrup den 28. oktober, er ret besynderlig. Det skulle hænge sammen med, at Bjarne Sigtryggsson blev beskydt af Gestapoagenten Paul Hennig i Humlebæk. Hennig var den agent, der senere arresterede Gerda Bertelsen.⁹⁸ Bertelsen gik først under jorden på Bellevue Badhotel, senere hos sognepræst Peder L. Ellebjerg på Holtug Præstegård, og den 16. november sejlede han fra Stevns til Skanör.⁹⁹ Han medbragte 4.500 kr. I Sverige blev Bertelsen formand for bestyrelsen af Den danske Skole i Lund. Svend Norrild gik under jorden hos sin kusine på godset Fredsholm syd for Nakskov, men efter kort tid vendte han tilbage og genoptog undervisningen på Christianshavns Gymnasium.¹⁰⁰ Bjarne Sigtryggsson ankom med den sidste transport med jøder til Höganäs den 30. oktober, altså efter at Lyngbygruppen formelt var nedlagt ifølge Bertelsen.¹⁰¹

Den lokale Lyngbygruppe fortsatte imidlertid med at drive illegale ruter, indtil gruppedlemmerne blev angivet. Kiær og Bøghof transportererede modstandsfolk, post og våben mellem Danmark og Sverige. De hentede

*Helge Vagn Bøghof, født i 1915, død 1946.
Han blev arresteret i februar 1944 i Humlebæk havn.*

”englandsposten” i Humlebæk og censurerede brevene i Ulffs dagligstue.¹⁰² Strandbygaard var stadig den centrale person i den lokale gruppe. Gillelejefiskerne fortsatte også med at sejle illegalt frem til foråret 1945, hvor de ophørte af frygt for at blive arresteret af Gestapo.

Gennem lægernes organisationer havde Lyngbygruppen forbindelse til Frits Johan Blichfeldt Møller, kaldet ”Den røde pimpernel”, der gennem Ulff sendte flygtninge til modstandsgruppen Helsingør Syklub. Den 3. februar 1944 blev han dødeligt såret, da Gestapo pludselig åbnede ild mod hans transport fra Asiatisk Plads. Blandt flygtningene var Poul Ryde Moesgaard fra Holger Danske, der var taget tilbage fra Sverige til Danmark for at bringe sin kone og spædbarnet Niels Mygind Moesgaard i sikkerhed. Under angrebet kom forældrene væk fra deres barn. En politibetjent genkendte det imidlertid, og familien blev genforenet og

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

anbragt hos Nils og Birgit Andersen i Lyngby. De kom til Malmö den 16. februar 1944.¹⁰³

En dag i februar 1944 præsenterede Weeke Ulff for en fru ”Petersen”, som foregav at ville til Sverige. Men da hun skulle med båden i Humlebæk, nægtede hun at gå ombord, og da båden kom tilbage, stod ”Petersen” på stranden og udpegede Kiær og Bøghof for Gestapo. De blev arresteret den 27. februar 1944 og kom til koncentrationslejren Porta Westfalica, hvor de fik så hård en medfart, at de døde kort efter befrielsen.¹⁰⁴ Kort tid herefter fik Ulff en telefonopringning fra Helsingør: ”Der har været en retssag. Petersen har røbet alt.” Strandbygaard kom og fjernede alle våben og illegale blade. Da Gestapo kom for at arrestere Ulff, kunne de således ikke finde noget illegalt. Hun bemærkede, at de virkede mere bange for hende, end hun var for dem. I Dagmarhus, hvortil Ulff blev ført, anklagede de hende for at konspirere mod tyskerne. Hertil svarede hun overlegent, at det kunne hun ikke tillade sig på grund af sin onkel. Nåh, og hvem var så det? *Regierungsrat* Gustav Fremerey, chef i Sudetenland.¹⁰⁵ Gestapo blev så bange, at de straks sendte hende tilbage til Lyngby i en taxa, og da Gestapo umiddelbart efter opdagede fejltagelsen, var ”flugten fløjet”.

Strandbygaard udspurgte Ulff om arrestationen, for hun frygtede, at det ville blive hendes tur næste gang. Derfor syede hun sovepiller ind i sin hue, og efter at hun var blevet arresteret, spillede hun sindssyg. Hun sov om dagen og var vågen og skældte ud om natten, og efter 14 dage kunne Gestapo ikke holde hende ud længere. Da hun var blevet frigivet, flygtede hun til Sverige, hvor hun som læge tog imod de forkomne kz-fanger, der ankom til Sverige med de hvide busser.¹⁰⁶

Flygtningetilværelsen og dens følger

Efter konfrontationen med Gestapo gik Ulff under jorden hos Nils Andersen, der var forbløffet over, at hun var sluppet fri. Der blev hurtigt arrangeret en overfart fra Helsingør. Ulff ankom den 4. marts 1944 i Helsingborg og kom videre til Ramlösa, hvor lægeundersøgelse og politiforhør tog hendes sidste kræfter. Det førte til et psykisk sammenbrud.¹⁰⁷

Først kom hun til forlægningen i Gränna. At bo på forlægning var en prøvelse for Ulff og andre beboere. Hun skriver om stedet:

En forlæggning er et hotel fra fordums tid, der stinker af katte og tis – det er befolket af gamle jøder, der ikke kan få arbejde og unge sabotører, der hurtigt forsvinder, mest til skovarbejde. De fleste går rundt og kværulerer – det er smitsomt – af lediggang! Jeg troede forlægning var noget med store sovesale og bespisning a la tugthusfanger; det sidste passede, men jeg fik et dejligt værelse på Ribbagården, alene.¹⁰⁸

Jeg fik det værre og værre og kunne dårligt støtte på benene, når jeg gik ned til maden. Min angst blev ubeskrivelig, når jeg tænkte på, hvad det havde trukket med: Hvem af min familie havde de taget? Havde jeg snakket og røbet mennesker, som nu led under min letsindighed? (...) Aldrig har jeg været sådan ude i det sorteste mørke.¹⁰⁹

Dr. Hoffmeyer fik hende indlagt på Karolinska Sjukhuset. Hun fik elektrochok, som desværre fik hende til at glemme mange begivenheder. Hun fik tilbudt en stilling ved Scoutskolen i Gränna, som var blevet oprettet den 5. april 1944. Det var chefen for Flygtningekontorets Forlægningsafdeling, Kaptajn Læssøe-Pedersen i Stockholm, der havde fået idéen til at oprette en spejderlejr for at beskæftige drenge, der ikke alle var Guds bedste børn. I efteråret 1944 opsogte Bertelsen Ulff med et tilbud om ansættelse ved Den danske Skole i Lund, hvilket hun accepterede. Efter befrielsen måtte Ulff blive i Lund for at afvikle skolen. Herefter vendte hun hjem til Lyngby, hvor husholdningsskolen blev et tilflugtssted for en gruppe hollandske jøder. Senere fortsatte hun det humanitære arbejde ved at uddanne evnesvage elever fra Åndssvageforsorgen på husholdningsskolen.

Det var altså ikke kun jøderne, men også hjælperne fra Lyngby, der kom til at mærke, hvad det ville sige at være landflygtig. Det har Hermann Kesten beskrevet rammende:

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

Jeg ved ikke, i hvilken grad de, som aldrig er blevet tvunget til at forlade deres land, kan forestille sig et liv i eksil, et liv uden penge, uden familie, uden venner og naboer, uden deres velkendte sprog, uden et gyldigt pas, ofte uden et identitetskort eller arbejdstilladelse, uden noget land, der var parat til at modtage flygtninge (...) Hvem kan forstå denne situation: at være uden nogen rettigheder, forkastet af sit eget land, der forfølger og bagtaler dem, som sender mordere tværs over grænserne for at myrde dem? (...) De har ikke noget forsvar mod politiet, og autoriteterne kan udvise dem fra een grænse til den næste.¹¹⁰

For Bertelsen blev hjælpearbejdet i Lyngbygruppen et betydningsfuldt psykologisk vendepunkt i hans liv. Hans datter Inger fortalte mig:

Min far blev mere monomant snakkende efter krigen – han blev ved og ved – alle damerne i Silkeborg indkaldte far som hovedattraktion. Han skulle fortælle, for det var spændende. Men det hang mor og far ud af halsen. Det var en skade – han kunne ikke slippe det.¹¹¹

Også Dora Berendsohn beskrev flygningetilværelsen:

Det altid er vanskeligt at få fodfæste i et fremmed land, og dertil kommer sorgen og bekymringen om hjemstavnens. Prøv engang som menneske på 40 og 50 år med småbørn at drage ud i det fremmede udland med et nyt sprog og ti år senere endnu engang at måtte gøre det, da vi måtte flygte til Sverige.¹¹²

I efterkrigstiden genindførte de danske myndigheder restriktioner mod indvandrere. De fremmede jøder, der i Theresienstadt var blevet betragtet som danskere, fik nu atter status som udlændinge. Politiet satte et stempel i passet, som forbød udlændinge at oprette egen virksomhed, have et overordnet job eller være omrejsende repræsentant. Men for mange af de udenlandske jøder var dette stempel uden betydning, for de emigrerede til Israel. For dem kom livet til at gå videre i de unge generationer i

Israel. I 1990 besøgte Inga Norrild Sompolinsky i Israel. Hans barnebarn, Lea, skulle giftes. Hun mødte også Sompolinskys bror, historikeren Meier Sompolinsky, og hans kone Adena samt Arthur Arnheim, en nevø til Josef Arnheim, som sammen med sin kone havde boet skjult hos familien Norrild i de hektiske oktoberberdage i 1943.¹¹³ Jødeforfølgelserne førte således ikke kun til traumer, men også til livsvarige venskaber mellem jøder og deres hjælpere.

LITTERATUR

Baastrup, Mads

2005 *Store Danskere – Frode Jakobsen*. TV-dokumentar. København: Danmarks Radio 2005.

Bak, Sofie Lene

2001 *Jødeaktionen oktober 1943*. København: Museum Tusulanums Forlag 2001.

2010 *Ikke noget at tale om: Danske Jøders Krigsoplevelser 1943-1945*. København: Dansk Jødisk Museum 2010.

Barfod, Jørgen H.P.

1969 ”Theresienstadt”. *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København: ZAC 1969, s. 406-415.

Behrendt, Flemming

1988 *Fra et hjem med klaver: Herman D. Koppels liv og erindringer*. København: Hans Reitzel 1988. Beretning om overfarten delvis kopieret fra Tortzen 1970, s. 185-188.

Berendsohn, Walter A.

1964 ”Flucht von Dänemark nach Schweden”. Egon Schwarz og Matthias Wegner (red.): *Verbannung: Aufzeichnungen deutscher Schriftsteller im Exil*. Hamburg: Christian Wegner Verlag 1964, s. 100-105.

1976 *Die humanistische Front: Einführung in die deutsche Emigranten-Literatur (II. Teil)*. Zürich 1976.

- Bertelsen, Aage
 1952 *Oktober 43. Oplevelser og tilstande under jødefølgelsen i Danmark*. Aarhus: Jydsk Centraltrykkeri Forlag 1952.
 1963 "Redning i Danmark". *Politiken*, 24.09.1963.
- Blöndal, Sigfús
 1966 "Sigurður Sigtryggsson. Rektor: Nokkur minningarorð". *Skirnir*. Reykjavík: 140 árg, 1966, s. 254-260.
- Blüdnikow, Bent og Klaus Rothstein (red.)
 1993 *Dage i oktober 43: Vidnesbyrd*. København: Forlaget Centrum 1993.
- Boest, Erik
 2001 "Danske politifolk i samarbejde med Gestapo: Sagerne fra Asiatisk Plads og Forchhammersvej". *Politihistorisk Selskabs Årsskrift*, 2001, s. 69-86.
- Chirazi, Steffan
 2005 "The Conversation: Lars and Torben Ulrich". *So What! Magazine of the Metallica Club*. Vol. 12, no. 2, 2005. Tilgængelig online: <http://www.torbenulrich.com/music/So%20What%20conversation.pdf>
- Damgaard Petersen, Ib
 1970 *Faldne i Danmarks frihedskamp 1940-45*. København: Gyldendal 1970.
- Fracapane, Silvia Goldbaum Tarabini
 2013 "Grebet i Gilleleje oktober 1943". *Holbo historier 2013*. Gilleleje: Holbo Herreds Kulturhistoriske Centre 2013. Årbog 2013.
- Frihedsmuseets modstandsdatabase
 Tilgængelig online: www.modstand.natmus.dk
- Gulmann, Søren og Karina Søby Madsen
 2014 *Syklubben: Helsingør-modstandsgruppen der snørede tyskerne*. Helsingør: Fantastiske fortællinger 2014 (Årbog for Hellebæk-Aalgaard Egnshistorisk Forening).
- Horwitz, Hugo og Knud Rasmussen
 1964 *En sabotørs erindringer*. København: Fremad 1964.
- Hæstrup, Jørgen
 1982 *Dengang i Danmark: Jødisk ungdom på trek 1932-1945*. Odense: Odense Universitetsforlag 1982.
- In memoriam – 50'erne fra Porta*. Privat udgivelse. Udateret.
- Jakobsen, Frode
 1975 *I Danmarks Frihedsråd*. København: Gyldendal 1975.
- Jersing, Ib E. og S.E. Secher (red.)
 1994 *Fra spejder til soldat i Den Danske Brigade i Sverige 1944-1945. Scouts-kolen i Gränna*. København: Flyvevåbnets Specialskole 1994.
- Kieler, Jørgen
 1993 *Nordens lænkehunde: Den første Holger Danske-gruppe*. Bind 1-2. København: Gyldendal 1993.
- Kirchhoff, Hans
 2013 *Den gode tysker: G.F. Duckwitz – De danske jøders redningsmand*. København: Gyldendal 2013.
- Knaan, Idit
 Udat. *The Life of Shimshon Sompolinsky, my Great-Grandfather*. Nedlagt hjemmeside baseret på Meier Sompolinskys bog på hebraisk: *From Copenhagen to Jaffa*. 2005.
- Kreth, Rasmus og Michael Mogensen
 1995 *Flugten til Sverige: Aktionen mod de danske jøder oktober 1943*. København: Gyldendal 1995.
- KTAS Telefonbøger
 1943 Tilgængelig online: http://wiki.ptt-museum.dk/telefonboeger/KTAS/KTAS_1943_forteg

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

- nelse_over_telefonabonnenter/KTAS_1943_NAVN_hoersholm-lyngby.pdf (2018-14-09)
- Lauridsen, John T.
2003 *Føreren har ordet: Fritz Clausen om sig selv og DNSAP*. København: Museum Tusulanums Forlag 2003.
- Levi, Primo og Hans Baruch m.fl.
1999 *Glöm oss inte: En bok om Förintelsen och Minnesmonumentet i Stockholm*. Stockholm: Hilleförlaget 1999.
- Lidegaard, Bo
2013 *Landsmænd. De danske jøders flugt i oktober 1943*. København: Politikens Forlag 2015.
- Norn, Mogens
2005 "Tre danske øjnlæger, aktive under besættelsen: G. Østerberg, V. Clemmesen og L. Mellemgård". *Oftalmolog*. December 2005. Tilgængelig online: <http://www.ofthalmolog.com/Sider/artikJuni05/besaet.pdf> (2018-14-09)
- Palmer, Jean-Michel
2006 *Weimar in Exile: The Antifascist Emigration in Europe and America*. London: Verso 2006.
- Pazi, Margarita
1986 "Walter A. Berendsohn, 10. september 1884 - 30. januar 1984". *Jahrbuch des Instituts für Deutsche Geschichte*, Beiheft X, Universität Tel Aviv 1986, s. 217-247.
- Ramskov, Kurt
1996 *Matematikeren Harald Bohr*. Aarhus: Aarhus Universitet 1996.
- Rünitz, Lone og Hans Kirchhoff
2007 *Udsendt til Tyskland: Dansk flygtningepolitik under besættelsen*. Odense: Syddansk Universitetsforlag 2007.
- Sand, Signe
1946 "Ebba Strandbygaard". Vilhelm la Cour (red.): *Danmark under besættelsen*, Bind 3. København: Westermann 1946, s. 241-244.
- Sejr, Arne
1995 *En kamp for frihed: Studenternes Efterretnings-tjeneste 1940-1945*. København: Hans Reitzel 1995.
- Steffensen, Steffen
1987 *På flugt fra Nazismen: Tysksprogede emigranter i Danmark efter 1933*. København: C.A. Reitzel 1987.
- Tortzen, Christian
1970 *Gilleleje oktober 1943 – under jødernes flugt for nazismen*. København: Fremad 1970.
- Ulf-Møller, Jens
1993 "Oktober 43 - Oktober 93: Lyngby-befolkningens indsats i redningen af de danske jøder". *Lyngby-Bogen 1993*. Lyngby: Historisk-Topografisk Selskab for Lyngby Kommune 1993, s. 165-180.
- United States Holocaust Memorial Museum
1961 Werner David Melchior's vidnesbyrd i retssagen mod Eichmann, den 10. maj 1961. Tilgængelig online: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001562> (2018-14-09)
- Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn
2005 *Medaljens Bagside. Jødiske Flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*. København: Vandkunsten 2005.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

UPUBLICEREREDE KILDER

Frihedsmuseet:

Voss, Tage

Oktober 43 – og efter. Stencileret beretning. Pundiks arkiv.

Ulf, Inge

Erindringer fra Sverige. 1943. Håndskrevet beretning.

Berendsohn, Dora (Dorothea)

Interview, Februar 1956, Brief von Frau Dore Berendsohn: Liebe Schwester... 1956a.
The Wiener Library

Berendsohn, Walter A.

Meine Flucht von Daenemark nach Schweden. 1956b.
The Wiener Library

Rigsarkivet:

Ole Barfods arkiv.

Rigspolitiet. Tilsynet med Udlændinge (UDL sager)
Statsadvokaten for Særlige Anliggender.

Erstatningsrådet. Personsager (Steen Fischer)

Yad Vashem:

Sompolinsky, David

De danske jøders redning under Holocaust. Oversat af Bente Batya Melchior. Arkiv nr. 027/13X(30).

Desuden:

Brøndsted, Henning

Samtidig beretning om vores Flugt Okt. 1943. 1943.
Håndskrevet beretning. Modtaget af Tom Brøndsted.

Norrild, Svend

Upublicerede erindringer. Udateret.

Norrild, Inga

Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby. Stencileret. Udateret.

Julebrev. Maskinskrevet og stencileret. 1990.

Rasmusson, Lennart

Utländska personer som anlände till Kullabygden 1943-1945. Fortegnelse over flygtninge. Upubliceret tekstdokument.

NOTER

1. Voss 1993, upagineret.
2. En engelsksproget udgave af Bertelsens bog udkom i 1955. Derudover er bogen udkommet på tysk og hebraisk. 5. udgave (1993) har et efterskrift af Herbert Pundik.
3. De fleste beretninger i Ole Barfods arkiv i Rigsarkivet er udgivet i Blüdnikow og Rothstein 1993. Jeg har benyttet beretninger i Herbert Pundiks arkiv, Frihedsmuseet og fra Polisen i Malmös arkiv. Se også referencer i Kreth og Mogensen 1995, s. 90-91.
4. LHA, FII, vol. 1-6, Arkivcentrum Syd, Lund.
5. På hjemmesiden www.safe-haven.dk har Dansk Jødisk Museum og Dansk Institut for Internationale Studier offentliggjort svenske flygtningeprotokoller fra Riksarkivet i Stockholm. Her kan man søge efter enkeltpersoner, som flygtede til Sverige i 1943 og fremefter.
6. Tortzen 1970, s. 87-88. Rasmusson anslår (s. 1), at i alt 1.002 personer kom til Sverige i oktober.
7. Yahil 1967, s. 226.
8. J.J.: "Da Lyngby-gruppen hjalp 1000 jøder over Øresund". *Socialdemokraten*, 04-05-1952. Bertelsens arkiv.
9. Bertelsen 1952, s. 73. Strandbygaard har ikke skrevet nogen erindringer. Mange andre medlemmer af Lyngbygruppen, som Bertelsen og Ulf, havde en jysk baggrund.
10. Jelly flygtede til Sverige natten mellem den 7. og 8. oktober 1943. Han benyttede pseudonymet Georg Georgsen, som ingen kendte, og blev skovhugger. Poul Hansens beretning, Frihedsmuseet.
11. Kieler 1993, bind 1, kapitel 11. Lassen-Landorph (SOE/SAS) ankom til Landskrona den 23. maj 1943 og udrejste fra Stockholm til England den 17. juli 1943. RAS, centraldossieret i Statens udlåningskommissions kanslibyrås arkiv.
12. Ulf 1943, upagineret. Min farbror, Aage Hjortebjerg Pedersen, var restauratør og drev Restaurant Grønningen, et tilholdssted for modstandsfolk og Frihedsrådet. Inge Ulf var min mor.
13. Kieler 1993, bind 2, s. 91. Se også *In memoriam – 50'erne fra Porta*.
14. Sag nr. 865. Statsadvokaten for Særlige Anliggender. Københavns Nordre Birk, pakke 9, Rigsarkivet. Modstandsdata-basen, Frihedsmuseet.
15. Bertelsen 1952, s. 72 og 100-119. Fabrikant B. O. Weeke, Nybrovej 377. KTAS Telefonbog, 1943.
16. Weeke og von Magius blev arresteret den 7. august 1944 ifølge von Magius' rapport i modstandsdata-basen, Frihedsmuseet. I mit interview med Nils Andersen fortalte han, at han i Vestre Fængsels tyske afdeling så Fischer nedskrive navnene på personer, han angav.
17. Efter besættelsen blev Fischer mistænkt for at være stikker. Erstatningsrådet, Personsager J. nr. 25706, Rigsarkivet. I beretning og videointerview i United States Holocaust Memorial Museum (<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn509708>) beretter han, at han hjalp en jødisk øjenlæge, Gustav Østerberg, med at flygte til Sverige, men denne var ikke jøde og blev hjulpet af en ven og kollega. Se Clemmesen i Norn 2005.
18. Jakobsen 1975, s. 1 ff.
19. Se Svend Norrilds erindringer.
20. Ramskov 1996, kapitel 10.
21. Rünitz og Kirchhoff 2007. Steffensen 1987, s. 1-5. Vilhjálmsson 2005.
22. Den jødiske modstandsmand Hugo Horwitz beretter, at hans tante blev sendt tilbage med færgen til Warnemünde. Familien hørte sidst fra hende i slutningen af 1940. Horwitz og Rasmussen 1964, s. 8.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

23. Steffensen 1987, s. 255-258.
24. Støttekomiteen er beskrevet i Steffensen 1987, s. 11.
25. Berendsohns udlændingesag: UDL sag 37.768. Om Bihesen se Lauridsen 2003, s. 268, 272, 283, 292 f og 655.
26. Brev fra Werner Best til indenrigsministeren, dateret 23. april 1936. Optrykt i Berendsohn, 1946.
27. Se familien Berendsohns udlændingesag: Tilsynet med Udlændinge, UDL 37758, Rigsarkivet.
28. Georg og Elsa Maria Bud: Tilsynet med Udlændinge, UDL 37128, Rigsarkivet. Georg Buds svigersøn havde givet ham patent på et middel til at rense tandlægeredskaber, og familien havde derfor ingen problemer med de danske myndigheder.
29. Billedhuggeren Siegfried Wagner, født i Hamborg 1874, død i Lyngby 1952. Han var selv flygtning i Sverige. Skulpturer: Lurblæserne (1914) på Rådhuspladsen i København og monumentet over danske jøder omkommet i Theresienstadt på Mosaik Vestre Kirkegård (1946). Se "Siegfried Wagner" i *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. 1979-84.
30. E-mailkorrespondance med Leo Goldberger. Interviews med Simon Grabowski og Ulf.
31. Se videoen med Werner David Melchior's vidneudsagn i retssagen mod Eichmann online på United States Holocaust Memorial Museum: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn1001562> (2018-14-09).
32. Leo Grabowski omtales uden navn af Jens Nyskov-Sørensen i Bertelsen 1952, s. 119. Ulf 1943, upagineret og e-mailkorrespondance med Simon Grabowski. Leo Grabowski var fra Posen, og hans kone Sara var fra Rusland. De var begge statsløse.
33. Ulf 1943, upagineret og e-mailkorrespondance med Simon Grabowski.
34. Ifølge Ulff's mundtlige beretning til artiklens forfatter og e-mails fra Simon Grabowski. Ankomstforhør findes i RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
35. Se von Magius' beretning i modstandsdata-basen, Frihedsmuseet.
36. Berendsohn gik under jorden den 30. august hos rektor for maskinist-skolen, Heinrich Gille, Montagnevej 5 i nordvestkvarteret. Gille blev clearingmyrdet i sit hjem den 16. februar 1945. Berendsohn 1976, s. 39. KTAS Telefonbog.
37. Se von Magius' beretning i modstandsdata-basen, Frihedsmuseet.
38. Forhørsprotokol fra Berendsohns centraldossier i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv. Venligst givet mig af Vilhjålmur Örn Vilhjålmsson.
39. Moesgaard havde været med til Holger Danskes sprængning af Forum. Kieler 1993, bind 2, s. 88.
40. Jævnfør Bent Schottländers beretning til Ole Barfod den 26. august 1956. Ole Barfods arkiv, Rigsarkivet. Jeg har desuden haft adgang til en lydoptagelse med Ruth Schottländers mundtlige beretning. Jeg er taknemlig for, at familien gav mig adgang.
41. Berendsohn 1956a samt Karin Brauns (født Berendsohn) mundtlige beretning til artiklens forfatter.
42. Brøndsted 1943, upagineret. Jeg er Tom Brøndsted taknemlig for at sende beretningen til mig.
43. Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 175.
44. Om Poul Hannovers flugt se Lidegaard 2013.
45. Knud Hannover, direktør for Glud og Marstrand, Callisensvej 38, Hellerup. Knud Hannovers beretning findes i Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 61-66, fra Ole Barfods Arkiv, Rigsarkivet.
46. Chirazi 2005, s. 8. Citatet er oversat fra engelsk til dansk af artiklens forfatter.
47. Se Inga Norrilds erindringer *Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby*.
48. Knaan.
49. I Jørgen Hæstrups arkiv i Rigsarkivet findes mange af deres beretninger.
50. Se Inga Norrilds erindringer *Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby* og Bertelsen 1952, s. 21.
51. Se Inga Norrilds erindringer *Glimt fra besættelsestiden set fra Sorgenfri Haveby*.
52. De jødiske landarbejdere på Fyn er overrepræsenteret på listen over fanger i Theresienstadt. Barfod 1969, s. 413-415. Ifølge mit interview med Nils Andersen havde Knud Andersen i to år rejst som ordonnans for Jakobsens "Ringene", uden at Jakobsen fandt det værdigt at omtale i sine erindringer.
53. Mit interview med Nils Andersen.
54. Sompolinsky 2007. Jævnfør også Bertelsen 1952, s. 30. Jeg er taknemlig for, at Silvia Fracapane gav mig en kopi af Sompolinskys beretning.
55. Bertelsen 1952, s. 26.
56. Sompolinsky 2007.
57. Bertelsen 1952, s. 31.
58. Familien Katzenstein kom til Helsingborg den 8. oktober ifølge RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv. Se også Inga Norrilds julebrev, 1990.
59. Bertelsen 1952, s. 32-34 samt Ulf 1943.
60. Bertelsen 1952 og Svend Norrilds erindringer. RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
61. Brev fra Heljsjön vid Horred den 23. november 1943. Bertelsens privatarkiv.
62. RAS, centraldossieret i Statens udlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
63. Rasmusson, s. 39.
64. Overfarter fra Smidstrup Strand: den 14.: Conni med 42 passagerer (p.), den 15.: Øresund med 21 p., den 16.: Anna Mari med 28 p., den 18.: Tor med 13 p., den 19.: Øresund med 12 p., den 22.: Venus med 3 p., den 22.: Ydun med 4 p., den 27.: Maagen med 12 p., den 28.: Vi To med 6 p., den 28.: Venus med 24 p., den 30.: Ernst med 36 p. I alt 201 passagerer. Tortzen 1970, s. 88.
65. Mit interview med Nils Andersen. Om Jolles se Steffensen 1987, s. 242 og 259. Overfarten foregik med kutteren Øresund ført af A. Klug. Den medbragte i alt 22 flygtninge ifølge Rasmusson, s. 41-42. På denne overfart var også organist og dirigent John Hakon Frandsen og hans kone, der var jødisk.
66. Bertelsen 1952, s. 82-83 og 72. LHA, FII, vol. 1-6.
67. Tortzen 1970, s. 88.
68. Se Rasmusson, s. 4-10.
69. LHA, FII, vol. 1-6.
70. Ibid.
71. Ibid.
72. Familierne Kublitz og Fanbaum var de første, der ankom, den 30. september. Tortzen 1970, s. 34. Enkelte jøder kom tidligere, den 1., 6., 9. og 26. september. Jævnfør Rasmusson, s. 6-10. Familierne Koppel og Hannover ankom den 2. og 3. oktober.
73. Det oplyser Lone Koppel i en e-mail. Hun kender ikke tidspunktet, hvorpå han blev opsøgt af Gestapo.
74. Behrendt 1988, s. 86 ff.
75. Fiskeren hed Petersen og boede på Klokkervang 8 i Gilleleje.
76. Frida Koppel, *Flugten til Sverige oktober 1943*. Maskinskrevet beretning, 2002. Jeg er Irene Koppel taknemlig for at give mig beretningen. De sejlede med kutteren Haabet, som blev ført af skipper Christian Petersen.
77. Betalingen var 10.000 kr. for seks personer ifølge Behrendt 1988, s. 82. Höganäs-arkivets oplysninger er upræcise. Se også adjunkt Mogens Schmidts beretning i Tortzen 1970, s. 185-188.
78. Behrendt 1988, s. 87.
79. Blüdnikow og Rothstein 1993, s. 64 og 66.
80. LHA, FII, vol. 1-6.
81. Linds notater (1945) i Tortzen 1970, s. 88 og 108.
82. Glaser var med til at oprette Lyngby Musikskole. Jeg har modtaget Glasers beretning fra Rasmusson.
83. Yderligere oplysninger om Ruth Hertz findes i Tortzen 1970, s. 90-

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943

- 92 og Erik Hertz samme sted, s. 175-177.
84. Ibid., s. 199.
 85. Sejr 1995, s. 104-107. 52 medlemmer af Studenternes Efterretnings-tjeneste blev myrdet under besættelsen, og derfor er gruppens aktiviteter dårligt beskrevet.
 86. Otto Søderbergs beretning i Tortzen 1970, s. 199-200.
 87. Udkast til beretning af professor Richard Ege og fru Ege under ét. Ole Barfods arkiv, Rigsarkivet.
 88. LHA, FII, vol. 1-6.
 89. Se Ruth Hertz' beretning i Tortzen 1970, s. 91 og s. 179.
 90. Ibid., s. 45.
 91. Chirazi 2005, s. 9.
 92. Ibid, s. 10. Se også Finn Hjalsteds beretning, som findes på Dansk Jødisk Museum, København.
 93. Brøndsted 1943, upagineret.
 94. Tortzen 1970, s. 56 ff.
 95. Ibid., s. 88.
 96. Mit interview med datteren Esther Madsen.
 97. Erik Henriques Bing i en e-mail. Han vil ikke oplyse sin kilde, som formentlig er Bertelsen 1952, s. 95, og Tortzen 1970, s. 88. Ikke alle 24 flygtninge var jøder, som han hævder. Se Rasmusson, s. 46.
 98. Bertelsen 1952, s. 94 og 105 ff.
 99. Bertelsens ankomstforhør findes i Polisen i Malmös arkiv.
 100. Jævnfør Svend Norrilds erindringer.
 101. Rasmusson, s. 47.
 102. Ulf 1943 og Kieler 1993, bind 2, s. 91.
 103. Grethe Moesgaards erindringer i Kieler 1993, bind 2, s. 176. Boest. Interviews med Ulf og Nils Andersen. Vedr. ankomsten til Sverige: RAS, centraldossieret i Statens utlänningskommissions kanslibyrås arkiv.
 104. Se *In memoriam – 50'erne fra Porta*, upagineret.
 105. Gustav Fremery var gift med en datter fra familien Nissen, fabrikant i Heidelberg (beskrevet i 2. udgave af *Dansk Biografisk Leksikon*). Sønnen, kileskriftforsker Hans Nissen, blev gift med Albert Speers datter. I Lyngby boede familien Nissen/Larsen, og Ulf fik lov til at oprette husholdningsskolen på første sal i Marie Larsens hus. Fæteren Theofilus Larsen var i ledelsen af det danske nazistparti, se Lauridsen 2003, s. 344, 731, 798, 802 og 866. Se desuden Ulf 1943, upagineret.
 106. Ulf 1943, upagineret.
 107. RAS, centraldossieret i Statens utlänningskommissions kanslibyrås arkiv. Ulf 1943, upagineret.
 108. Ulf 1943, upagineret.
 109. Ibid.
 110. Palmier 2006, s. 227. Citatet er oversat fra engelsk til dansk af artiklens forfatter.
 111. Interview med Inger Bertelsen.
 112. Berendsohn 1956a. Citatet er oversat fra tysk til dansk af artiklens forfatter.
 113. Se Inga Norrilds julebrev, 1990.

Lyngbygruppens indsats for at redde jøder i Humlebæk og Gilleleje i oktober 1943